

Θεωρητικά προαπαιτούμενα για τη μελέτη της κοινωνικής αναπαραγωγής στην Ελλάδα

Αντώνης Γεωργούλας*

*Εν συντομία, απ' όποια πλευρά κι αν πάρουμε
την ύπαρξή μας, βλέπουμε παντού κάποια κοινωνικά
στρώματα να προσπαθούν να εξασφαλίσουν
τη δυνατότητα, ακόμα και μερική,
διαφυγής από τους νόμους της κομμουνιστικής ζωής,
να επωφεληθούν τα μέγιστα το ευ ζειν, την ελευθερία,
την ευχαρίστηση και τις απολαύσεις.*

*Και η κοινωνία είναι το θέατρο
μίας λυσσαλέας διαμάχης για την πρόσβαση
σ' αυτά τα στρώματα.*

*Να λοιπόν ένα παράδοξο της ύπαρξής μας:
μία των θεμελιακών αρχών της κομμουνιστικής ζωής παραμένει
η κατάκτηση μίας λιγότερο
ή περισσότερο ελεύθερης, σε σχέση
με τους νόμους αυτού του τρόπου ζωής, θέσης.*

(A. Zinoviev, L'avenir radieux)

1. Γεωγραφική μετατόπιση, επαγγελματική μετακομιδή και κοινωνική αναπαραγωγή

1.1 Η κοινωνική ιστορία της νεώτερης Ελλάδας, σε μορφολο-

* Ειδικός επιστήμονας Κοινωνιολογίας στο Πανεπιστήμιο Κρήτης

γικό επίπεδο, χαρακτηρίζεται, κύρια, από μία διαδικασία γεωγραφικής επανακατανομής του πληθυσμού της. Το κυρίαρχο στοιχείο αυτής της διαδικασίας είναι η προοδευτική και σταθερή μείωση του μη-αστεακού και η παράλληλη αύξηση του αστεακού πληθυσμού. Η προοδευτική μείωση του μη-αστεακού πληθυσμού αρχίζει να τίθεται ως πρόβλημα ήδη από τις αρχές του αιώνα, όταν ο Ι. Δραγούμης τη θεώρησε σαν την απαρχή ενός «κοινωνι-

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι

Εξέλιξη της απασχόλησης κατά τομείς δραστηριοτήτων

	1928		1951		1961		1971		1981	
	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2
1ο γενής	57,0	48,1	—	53,8	—	40,6	—	27,4	28,7	
2ο γενής	20,9	24,2	19,4	23,2	19,2	32,9	26,5	35,7	29,7	
3ο γενής	15,4	21,3	32,5	19,3	26,9	24,4	32,9	30,6	41,7	
Σύνολο	2.585.382	2.839.481		3.368.601		3.234.996		3.543.797		

Πηγές: 1. Παπαδόπουλος, *Η ταξική διάρθρωση της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1987, σελ. 255.

2: Α. Μοσχωνάς, *Παραδοσιακά μικροαστικά στρώματα: Η περίπτωση της Ελλάδας*, Αθήνα, IMM, 1984, σελ. 54.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΙΙ

Εξέλιξη του οικονομικά ενεργού πληθυσμού σύμφωνα με την θέση στο επάγγελμα (%)

	1928	1951	1961	1971	1981
Εργοδότες	5,7	2,7	3,2	4,0	2,9
Εργαζόμενοι διά ίδιο λογαριασμό*	62,0	54,0	60,4	52,8	43,0
Μισθωτοί	32,3	36,9	33,6	42,3	48,8

* Συμπεριλαμβάνονται επίσης τα συμβοηθούντα μέλη της οικογένειας

Πηγή: Idem, σελ. 252 και σελ. 55 αντίστοιχα.

κού εκφυλισμού», ή όταν ο Γ. Σκληρός ευχαριστούνταν στη διαπίστωση της ύπαρξης μίας «παγκόσμιας αλήθειας», επακριβώς προγραμμαμένης στην θεωρία της διευρυμένης αναπαραγωγής του Κ. Marx¹. Το ρεύμα των γεωγραφικών μετατοπίσεων –που έγινε εξ άλλου αντικείμενο ενός σημαντικού αριθμού μελετών σε σχέση με τη συνολική κοινωνιολογική παραγωγή– συναντάται και ως ουσιαστικό και συνεχές σημείο αναφοράς στο σύνολο σχεδόν των μελετών που αναφέρονται στην ελληνική κοινωνία. Αυτό το γεγονός συνιστά ένα πρόσθετο λόγο επανεξέτασής του.

Είναι προφανές ότι το ρεύμα των μετατοπίσεων αντιστοιχεί στην αλλαγή των μορφών απασχόλησης, δηλαδή στο μετασχηματισμό των μορφών απασχόλησης και στην τροποποίηση της δομής του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας. Η σημαντικότερη ίσως τροποποίηση συνίσταται στην θεαματική μείωση του σχετικού αριθμού απασχολουμένων στον πρωτογενή (κύρια στη γεωργία). Στον Πίνακα I διαπιστώνεται τόσο η προοδευτική μείωση του σχετικού αριθμού απασχολουμένων στον πρωτογενή, όσο και το σύνολο των μεταβολών που σημειώνονται κατά τομέα δραστηριότητας. Από τον Πίνακα II θα μπορούσε να σχηματιστεί μία γενική εικόνα της εξέλιξης του ΟΕΠ κατά μείζονες –αλλά καθόλου ομοιογενείς– επαγγελματικές κατηγορίες. Οι ίδιοι πίνακες αφήνουν να διαφανούν οι σχέσεις ανάμεσα στη ρίκνωση του όγκου της απασχόλησης στη γεωργία, που συμπίπτει με τη σταδιακή μείωση της «αυτο-απασχόλησης», και την αύξηση του όγκου των απασχολουμένων στους δυο άλλους τομείς που, *grosso modo*, αντιστοιχεί στην αύξηση του σχετικού αριθμού των μισθωτών.

Αυτές οι μεταβολές, μέσω κύρια των αποτελεσμάτων άσκεφτης αποδοχής θεωρίας (*effets de théorie*), δημιουργούν συχνά λανθασμένες θεωρητικές, αλλά και αριθμητικές, αντεγκλήσεις. Αυτό συμβαίνει κάθε φορά που ενσωματώνονται θετικιστικά οι αριθμοί σε γενικά πλαίσια αναφοράς, χωρίς να προηγηθεί η προαπαιτούμενη συστηματική επεξεργασία και η αναγκαία επιστημολογική κριτική. Κατ' αυτόν τον τρόπο επιτελείται ο υποθιβάσμος της κοινωνιολογικής έρευνας στο επίπεδο της αυθόρμητης κοινωνιολογίας, η οποία δεν είναι παρά ο ανεξέλεγκτος, και ο εν δυνάμει κυρίαρχος, κοινωνιοκεντρισμός του εκφέροντος².

Το σημαντικότερο που θα μπορούσε ίσως να κρατηθεί από την ανάγνωση των διαφόρων εκδόσεων της ΕΣΥΕ είναι ακριβώς η εξέλιξη των χρησιμοποιημένων αναλυτικών επαγγελματικών κατηγοριών. Έτσι και παρά του ότι οι αναλυτικές κατηγορίες της ΕΣΥΕ είναι ανομοιογενείς, είναι δυνατή, τουλάχιστον για την πε-

ρίοδο 1961-1981, η κατασκευή ενός πίνακα που θα βοηθούσε στο σχηματισμό μίας γενικής εικόνας των τροποποιήσεων της δομής απασχόλησης³.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΙΙΙ

Μεταβολές των κοινωνικο-επαγγελματικών κατηγοριών
(Δείκτης μεταβολής: 1961:100)

	1971			1981		
	Ανδρ.	Γυν.	Συν.	Ανδρ.	Γυν.	Σύνολο
1. Επιστήμονες, ελευθ. επαγγ., τεχνικοί αυτών βοηθοί, διευθύνοντες και ανώτερα διοικ. στελέχη	128	148	134	240	308	260
2. Υπάλληλοι γραφείου έμποροι, πωλητές και απασχολούμενοι σε υπηρεσίες	111	141	118	134	200	149
3. Απασχολούμενοι στον πρωτογενή	71	92	79	58	37	50
4. Τεχνίτες, εργάτες (εκτός γεωργίας), χειριστές μεταφ. μέσων	127	94	121	148	101	139
Συνολική μεταβολή του ΟΕΠ	95	98	96	106	80	97

Ο προηγούμενος πίνακας επιτρέπει να φανούν, σε έναν ενεργό πληθυσμό χαρακτηριζόμενο από μια σχετική τάση μείωσης, οι διαφορετικοί ρυθμοί μεταβολής τόσο των «κοινωνικο-επαγγελματικών» κατηγοριών, όσο και της κατά φύλο σύνθεσής τους. Διαπιστώνεται, κύρια, μία θεαματική τάση μείωσης του σχετικού αριθμού των απασχολούμενων στην τετάρτη κατηγορία (κύρια γεωργία), μια προοδευτική τάση θεαματικής αύξησης του σχετικού αριθμού των μελών της πρώτης κατηγορίας και μία μικρή αυξητική τάση του σχετικού αριθμού των μελών των δύο άλλων κατηγοριών. Αξιοσημείωτη είναι, επίσης, η αύξηση του γυναικείου ενεργού πληθυσμού στις δυο πρώτες κατηγορίες, όπως επίσης και μία κάποια τάση μείωσής του στην τετάρτη, συγκριτικά πάντα με τον ανδρικό ομόλογό του.

Οι προηγούμενοι πίνακες σκιαγραφούν αδρά τις περιορισμέ-

νες δυνατότητες καθαρής επαγγελματικής αναπαραγωγής των διαφόρων αναλυτικών κατηγοριών. Γνωρίζοντας ότι η καθαρή επαγγελματική αναπαραγωγή (διαδοχή) της τρίτης κατηγορίας (γεωργία) αρχίζει να διακόπτεται ήδη από το τέλος του περασμένου αιώνα⁴, παρά του ότι ο δείκτης της φυσικής αναπαραγωγής της είναι μάλλον ο υψηλότερος⁵, και παρότι η γεννητικότητα παρουσιάζει μια γενική και σταθερή πτωτική πορεία μετά το 1950⁶, μπορεί να υποθέσει κάποιος την ύπαρξη ενός ρεύματος που οδηγεί τα μέλη της υπό μείωση κατηγορίας, τόσο σε βιογραφικό όσο και διαγενεακό επίπεδο, προς το σύνολο των υπολοίπων κατηγοριών. Σίγουρα, κάθε «κοινωνικο-επαγγελματική κατηγορία» χαρακτηρίζεται, σε βαθμό που ποικίλει, από μία επαγγελματική κληρονομικότητα που, πιθανότατα, είναι απόλυτη για την εν αποσυνθέσει (γεωργία)⁷ και αρκετά υψηλή για την πρώτη⁸. Επιπλέον, η αναλογικά θεαματική αύξηση των γυναικών στη σύνθεση της πρώτης κατηγορίας, όπως και αυτή των ομολόγων τους ανδρών,

ΠΙΝΑΚΑΣ IV

Εξέλιξη της κατανομής του ΟΕΠ κατά φύλο,
κοινωνικο-επαγγελματικές κατηγορίες
και επίπεδο εκπαίδευσης (%)

α. Άνδρες									
	πτυχίο ανώτερης σχολής		πτυχίο μέσης εκπαίδευσης		απόφοιτοι δημοτικού		δεν τέλειωσαν δημοτικό		
	1971	1981	1971	1981	1971	1981	1971	1981	
1.	61,7	69,7	22,8	17,3	13,1	12,1	1,7	0,7	
2.	5,9	7,6	33,6	34,4	49,8	48,3	10,3	5,8	
3.	0,1	0,2	1,3	2,5	56,5	66,0	39,6	31,2	
4.	0,1	1,2	6,5	10,0	70,7	76,9	21,6	11,8	
Σύνολο	5,0	9,7	11,5	15,9	57,5	60,0	24,6	14,9	
β. Γυναίκες									
1.	53,8	75,0	25,2	15,1	15,9	8,8	3,4	1,5	
2.	2,6	6,6	38,9	50,7	36,1	32,0	20,6	8,7	
3.	0,1	—	0,3	1,1	42,2	50,1	52,2	48,0	
4.	0,1	4,3	3,1	9,1	69,8	72,6	25,2	17,5	
Σύνολο	3,6	13,9	9,4	23,5	43,1	40,1	39,9	21,6	

Πηγή: Στατιστικές επετηρίδες της Ελλάδας.

παραπέμπει, λαμβανομένης βέβαια υπόψη της γενικής μείωσης της γεννητικότητας και της διεύρυνσης του εκπαιδευτικού δικτύου, στην αλλαγή των καθεστώτων διαδοχής, στην αλλαγή των συνθηκών διαδοχής, όπως και στην τροποποίηση του συστήματος στρατηγικών κοινωνικής αναπαραγωγής διά της επαγγελματικής μεταλλαγής ή της θεσσεακής μετακομιδής.

Αφήνοντας προς το παρόν τη δυναμική των καθεστώτων κοινωνικής διαδοχής, ας εξετάσουμε εν συντομία τη σχέση ανάμεσα στις «κοινωνικο-επαγγελματικές» κατηγορίες που είναι τεχνικο-διοικητικά διαιρημένος ο ΟΕΠ, και την διακατηγοριακή κατανομή των εκπαιδευτικών τίτλων. Δηλαδή, μία των προϋποθέσεων πρόσβασης ή ένταξης στις διάφορες «κοινωνικο-επαγγελματικές» κατηγορίες.

Οι παραπάνω πίνακες αφήνουν να διαφανεί μια στατιστικά σημαντική σχέση ανάμεσα στους εκπαιδευτικούς τίτλους και τις «κοινωνικο-επαγγελματικές» κατηγορίες. Σ' ότι αφορά τους άνδρες της πρώτης κατηγορίας, διαπιστώνεται ότι, το 1971, το 62% απ' αυτούς διαθέτουν ανώτερους εκπαιδευτικούς τίτλους, για να ανέλθει το ποσοστό τους στο 70% το 1981. Στον αντίποδα της πρώτης κατηγορίας βρίσκεται η τρίτη (γεωργία), όπου το ποσοστό αυτών που δε συνέχισαν τις σπουδές μετά τη στοιχειώδη εκπαίδευση είναι 95% το 1971, για να ανέλθει στο 97% το 1981. Οι ίδιες σχεδόν μεταβολές παρατηρούνται επίσης στον ενεργό γυναικείο πληθυσμό των αντιστοιχών επαγγελματικών κατηγοριών. Με τη διαφορά ότι η αύξηση του αριθμού των γυναικών της πρώτης κατηγορίας που διαθέτουν τίτλο ανώτερης εκπαίδευσης είναι θεαματικότερη από αυτή των ομολόγων τους ανδρών (από 51% το 1971 στο 79% το 1981).

Είναι λοιπόν φανερό ότι η πρόσβαση στην πρώτη κατηγορία εξαρτάται όλο και περισσότερο από τους ανώτερους τίτλους, ενώ, αντίθετα, η παραμονή στην τρίτη συνοδεύεται από τη διακοπή των σπουδών στο επίπεδο της στοιχειώδους εκπαίδευσης.

1.2 Οι παραπάνω διαπιστώσεις φαίνεται να επικυρώνουν, επιδίδοντάς της ταυτόχρονα κάποια επικαιρότητα, την υπόθεση του Κ. Τσουκαλά, σύμφωνα με την οποία η εισαγωγή των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην ύπαιθρο δημιουργεί κάποια «ρεύματα ανοδικής κινητικότητας» που οδηγούν τους κατοίκους της προς τα «μεσοαστικά στρώματα»⁹. Αλλά σ' αυτό το σημείο τίθεται ένα εύλογο ερώτημα: σε ποιο μέτρο και βαθμό το παραπάνω ρεύμα είναι «από την ίδια του τη φύση» ένα ρεύμα «ανοδικής κινητικότητας»; Μήπως αν αναλυθεί λεπτομερειακά το περιεχόμενό του θα αναφανούν κάποιες ιδιαίτερες μορφές διευρυμένης αναπαρα-

γωγής ορισμένων κοινωνικών κατηγοριών του μη-αστιακού χώρου;

Η εξέταση όμως των διαδικασιών αναπαραγωγής του μη-αστιακού χώρου και ειδικότερα η διακοπή της διαδικασίας απλής αναπαραγωγής του¹⁰, οφείλει να προηγηθεί της συζήτησης γύρω από την επιστημονική εγκυρότητα και το ευριστικό βεληνεκές των θεωριών τόσο της κινητικότητας, όσο και αυτών της διευρυμένης αναπαραγωγής του συστήματος των σχέσεων. Εντοπίζονται δύο κύριες διαδικασίες: η πρώτη μπορεί να χαρακτηριστεί ως μία διευρυμένη αναπαραγωγή των φορέων θέσεων του τοπικού κοινωνικού χώρου –αυτή που ο Κ. Τσουκαλάς χαρακτηρίζει «ρεύμα ανοδικής κινητικότητας»– και η οποία παρά την κάποια σύμπτωσή της με την «διευρυμένη αναπαραγωγή της εργατικής τάξης»¹¹, δε φαίνεται να έχει αυστηρά συμπληρωματική σχέση με τη δεύτερη. Ταυτόχρονα και παράλληλα με την πρώτη υπάρχει ακόμα μία, η οποία χαρακτηρίζεται από μία αυστηρή τόσο κοινωνικο-επαγγελματική όσο και τοπική διαδοχή. Η ταυτόχρονη και παράλληλη συνύπαρξη των δύο διαδικασιών είναι στη βάση ενός γενικού επανορισμού του συστήματος των κοινωνικών σχέσεων.

Ο Η. Mendras διακρίνει, στο εσωτερικό της διαδικασίας αποδόμησης του μη-αστιακού χώρου, τρία ρεύματα που οδηγούν τα άτομα εκτός του συγκεκριμένου χώρου: την «αγροτική έξοδο», τη «μετανάστευση» και τη «γεωγραφικο-επαγγελματική κινητικότητα»¹². Ακριβέστερα, χαρακτηρίζει ως «αγροτική έξοδο το μαζικό ρεύμα των αγροτών προς τις βιομηχανιοποιημένες πόλεις..., μετανάστευση την εποίκηση των προβιομηχανικών πόλεων (και) γεωγραφικο-επαγγελματική κινητικότητα το ρεύμα που μεταφέρει ένα χειριστή τρακτέρ ή μια δακτυλογράφο, καταγόμενους από ένα μικρό χωριό, σ' ένα εργαστήριο ή ένα γραφείο κάποιας μητρόπολης»¹³. Οι θεωρητικές αλλά και καθαρά περιγραφικές αδυναμίες των παραπάνω εννοιών εμφανίζονται από τη στιγμή που, με τη βοήθειά τους, επιχειρείται η παρατήρηση και η ανάλυση μιας συνεχώς μετασχηματιζόμενης κοινωνίας, όπως είναι η ελληνική. Μέσα λοιπόν από τις διανοιγμένες οπτικές, η εποίκηση της Αθήνας κατά την διάρκεια του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα¹⁴ θα όφειλε να ενσωματωθεί στη δεύτερη έννοια, η δεκαετία 1960-70 όπου παρατηρούνται οι υψηλότεροι ρυθμοί μετατοπίσεων στην πρώτη και, ταυτόχρονα, κάθε αλλαγή της επαγγελματικής κατάστασης ή κάθε θεσεακή μετακομιδή, που χαρακτηρίζουν το μέγιστο των περιπτώσεων, στην τρίτη.

Το ρεύμα των μετακινήσεων από την ύπαιθρο προς τα αστιακά κέντρα μελετήθηκε, κύρια, στην περίπτωση της Ελλά-

δας, δια μέσου της προβληματικής της μετανάστευσης και της αγροτικής εξόδου, παρά με όρους κοινωνικής κινητικότητας. Οι προσεγγίσεις που έγιναν στο ρεύμα των μετατοπίσεων σπανίως ξεφεύγουν από τα θετικιστικά πλαίσια. Συνήθως, είτε οι επιχειρησθείσες μελέτες αντιμετωπίζουν το ρεύμα ως οικονομικό γεγονός του οποίου τα αίτια είναι οικονομικά¹⁵, είτε γίνεται η απλή λογιστική της, είτε προσεγγίζεται διά μέσου κάποιων «προκατασκευασμένων δεικτών»¹⁶, για να θεωρηθεί τελικά ως αποτέλεσμα των διαφορικών δυνατοτήτων που προσφέρουν στα άτομα η ύπαιθρος και τα αστικά κέντρα¹⁷. Χωρίς καθόλου να αμφισβητηθεί η εγκυρότητα του πρώτου τύπου μελετών –γιατί η εξωτερική μετανάστευση είναι σίγουρα ένα γεγονός που απορρέει, σε μεγάλο βαθμό, από την οικονομική εξάρτηση της χώρας¹⁸– ή, ακόμα, η σχέση που υπάρχει ανάμεσα στις τάσεις συσσώρευσης του κεφαλαίου σε παγκόσμια κλίμακα και την κινητικότητα της εργασίας¹⁹, θα μπορούσε να περιορίσει κάποιος τις ενστάσεις στο γεγονός ότι διά μέσου αυτού του τύπου προσεγγίσεων εκφέρεται μια εγγενής αδυναμία της διερεύνησης των σχέσεων που δημιουργούνται ανάμεσα στους ανθρώπους και τις δομές.

1.3 Η επεξήγηση της διαδικασίας επιμερισμού των κατοίκων του μη-αστακού κοινωνικού χώρου στις σύγχρονες κοινωνικές δομές με όρους «κοινωνικής κινητικότητας» σκοντάφτει στην ίδια αξιολογική ιεράρχηση των επαγγελμάτων που συνιστά τη βάση αυτής της θεωρίας. Στη νομικο-διοικητική, π.χ., κατηγορία «γεωργία» είναι ενσωματωμένες όλες οι κοινωνικές κατηγορίες που συνθέτουν τον τοπικό κοινωνικό χώρο σε κάποια δεδομένη χρονική στιγμή. Έτσι, η ομοιογενοποίηση που επιβάλλεται από την αποδοχή μιας αναλυτικής κατηγορίας μέσα στην οποία εγκλείονται όλες οι κοινωνικές κατηγορίες που επαγγέλλονται, μερικά ή αποκλειστικά, τη γεωργία, επιβάλλει, με τη σειρά της, την ερμηνεία της βιογραφικής ή διαγενεακής μετακομιδής των «αγροτών» στα «άνωτερα» ή «μεσαία» στρώματα της αστικής τάξης με όρους κοινωνικής ανόδου, χωρίς βέβαια να ληφθούν υπόψη ούτε η ιδιαίτερη δόμηση της εξουσίας εντός του τοπικού κοινωνικού χώρου –που σχετίζεται εξάλλου με τις ιθαγενείς κατατάξεις–, ούτε τα συστήματα κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας και οι σχέσεις κυριαρχίας που τα συνοδεύουν σε δύο διαφορετικές ή διαδοχικές χρονικές στιγμές.

Οι ίδιες παρατηρήσεις ισχύουν και για όσους επιμένουν στην εξειδίκευση της έννοιας της «κοινωνικής κινητικότητας», διαχωρίζοντάς την σε «καθαρή» και «δομική»²⁰, ή, ακόμα, και για αυτούς που αντικαθιστούν τον τελευταίο όρο από αυτόν της «κινη-

τικότητας προς την κύρια κατεύθυνση»²¹, που εφαρμόζεται σε κοινωνίες των οποίων τροποποιείται ο οικονομικός μηχανισμός. Σ' αυτήν την ενθετοποίηση της έννοιας της «κινητικότητας» στην οικονομική ανάπτυξη θα μπορούσε να αντιπαρατεθεί ο σφαιρικός χαρακτήρας της ανάπτυξης που παραπέμπει τόσο σε έναν επαναορισμό του συνόλου των κοινωνικών θέσεων και σχέσεων, όσο και στην εσωτερική δυναμική του εκπαιδευτικού συστήματος, σύστημα που δημιουργεί συχνά αναντιστοιχίες ανάμεσα στη δομή παραγωγής δυναμικών παραγωγών και τη δομή απασχόλησης²², ειδικά κατόπιν μίας υπερπαραγωγής τίτλων που δημιουργεί, στη συνέχεια, πληθωριστικές τάσεις στους ίδιους τίτλους²³.

Σ' ότι αφορά τώρα την παραγωγή της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας, οι παρατηρημένες αντιστοιχίες (περίοδος 1830-1923) ανάμεσα στη μικρή ή μεσαία γεωκτησία και τα «ρεύματα κοινωνικής κινητικότητας» –που επίσης σχετίζονται με τη διεύρυνση των εκπαιδευτικών μηχανισμών– θέτοντας υπό αμφισβήτηση την υπόθεση της «δομικής και ανοδικής κινητικότητας»²⁴, επιτρέπουν να διαφανεί η υποψία της ύπαρξης μίας μορφής διευρυμένης κοινωνικής αναπαραγωγής. Στη βάση της παραπάνω θέσης («δομική και ανοδική κινητικότητα») βρίσκεται μία, έστω οριακή, αποδοχή της υποθετικά ομοιογενούς υπόστασης του μείζονος τμήματος του αγροτικού κόσμου. Έτσι ο Κ. Τσουκαλάς, περιοριζόμενος στο να διαπιστώσει ότι η μικρή και μεσαία ιδιοκτησία κυριαρχούν στο μεγαλύτερο τμήμα της ελληνικής υπαίθρου, αρνείται να διερευνήσει τις μικροκαταστάσεις που παράγουν το σύστημα των σχέσεων αυτού του μείζονος κοινωνικού χώρου. Οι απλές διαπιστώσεις ότι «μόνο ένα μέρος των κατοίκων της υπαίθρου μπόρεσε να υπερπηδήσει κάθε είδους εμπόδια και να μεταναστεύσει» και ότι η μετανάστευση «στην τυπική της μορφή εμφανίζεται σα μαζική μετάβαση από την ανεξάρτητη αγροτιά στη μικρή και μεσαία αστική τάξη των πόλεων»²⁶, δεν μπορούν να αποτελέσουν τις βάσεις της κατασκευής μίας θεωρίας κοινωνικής μετάβασης. Αποδεχόμενοι ότι η επιλογή από το σχολείο των ατόμων που θα καλύψουν τις θέσεις της επόμενης κοινωνικής δομής –σχολείο που θεωρείται σαν ο «κοινωνικός επιμεριστής μέσα στο πλαίσιο της κοινωνικής ανόδου»²⁷– βασίζεται σε κάποιο κοινωνικό τυχαίο, τόσο η «επιλογή» όσο και η «άνοδος» διαφεύγουν των δομικών (κοινωνικών) προσδιορισμών του τοπικού κοινωνικού χώρου. Αλλά αυτό συνεπιφέρει αυτόματα την αποδοχή μίας θέσης σύμφωνα με την οποία υπάρχει γέννηση ενός κοινωνικού όντος (κοινωνικές τάξεις) από ένα μη κοινωνικό ον (ομοιο-

γενής αγροτιά) δια της απλής δράσης ενός κεντρικού φορέα βούλησης (Κράτος).

Το ερώτημα λοιπόν που τίθεται αφορά το μέτρο στο οποίο θα μπορούσε να αναπτυχθεί μια συλλογιστική της αναπαραγωγής του συστήματος των σχέσεων καθώς αγνοούνται οι τρόποι παραγωγής αυτών των σχέσεων σε ένα μείζον τμήμα του κοινωνικού χώρου, τον τοπικό κοινωνικό χώρο. Χωρίς δηλαδή να ταξινομηθούν τα διάφορα άτομα σε κατηγορίες σύμφωνα με τις σχετικές θέσεις που κατέχουν στο πεδίο παραγωγής και διανομής των αγαθών (οικονομικό κεφάλαιο), αφού βέβαια ληφθούν υπόψη οι ενδο και δια-τοπικές διαφοροποιήσεις ως προς τις μορφές και το μέγεθος της ιδιοκτησίας, καθώς και οι τρόποι διατοπικής ενσωμάτωσης στο σύστημα των λογικών εμπορευματοποίησης. Χωρίς επίσης να διαχωριστούν αυτά τα ίδια άτομα σύμφωνα με τη σχετική τους τοποθέτηση στο σύστημα των ιθαγενών σχέσεων δύναμης (άνδρες-γυναίκες, πρωτότοκοι-δευτερότοκοι, προεστοί-εκπροσωπούμενοι, κ.λπ.). Από τη στιγμή λοιπόν που αγνοούνται οι ιδιαιτερότητες των σχέσεων εκμετάλλευσης και κυριαρχίας, δηλαδή οι πραγματικά ταξικές σχέσεις, κάθε γενίκευση του τύπου ότι η ταξική επιλογή από το σχολείο είχε μικρές διαστάσεις γιατί το σώμα των φοιτητών συμπεριελάμβανε πολλούς γόνους κατωτέρων τάξεων²⁸, εμφανίζεται εντελώς αυθαίρετη. Το να γίνεται λόγος για τις κοινωνικές τάξεις σαν αυτές να ήταν απλό αποτέλεσμα μιας μηχανικής εφαρμογής ενός διακοινωνικού μοντέλου δράσης που κατασκευάζεται από την απομόνωση και την υπεραξιολόγηση της δράσης ενός συλλογικού υποκειμένου που ονομάζεται είτε Κράτος²⁹ είτε Κεφάλαιο³⁰, είναι σαν να εξορίζονται οι άνθρωποι και οι μεταξύ τους σχέσεις εκτός αντικειμένου. Η παντοδυναμία του μοντέλου εξορίζει τους ανθρώπους από τις δομές από τη στιγμή που αγνοούνται οι συγκεκριμένες κοινωνικές τροχιές τους που εκφράζονται από ποικίλες ατομικές και οικογενειακές στρατηγικές κοινωνικής μετάταξης, στρατηγικές οι οποίες επάγονται της σχετικής τοποθέτησης μέσα σε ένα αρχικό σύστημα σχέσεων³¹, για να τους ενσωματώσει αφηρημένα, στη συνέχεια, στοχεύοντας στην επικύρωση των προγραμματικών περιγραφών του.

2. Παραγωγή της κοινωνίας και κοινωνική αναπαραγωγή

2.1 Παρατηρήθηκε, ήδη, κάποια αναντιστοιχία ανάμεσα στη

θεωρητική προγραφή (π.χ. μοντέλο διευρυμένης αναπαραγωγής) και την κοινωνική πραγματικότητα. Επιπλέον, είναι γνωστή τόσο η ύπαρξη μίας «κοινωνικής διαστρωμάτωσης» στο εσωτερικό των πριν 30 ή 50 χρόνια υπαρχόντων «αγροτικών κοινοτήτων»³², «διαστρωμάτωση» της οποίας η χρονική συνέχεια εξασφαλιζόταν από δεδομένα καθεστώτα διαδοχής (κληρονομιά, προικοδότηση, κ.λπ.), όσο και η ύπαρξη έντονων διατοπικών διαφοροποιήσεων³³. Αυτές οι διαπιστώσεις περιορίζουν στο ελάχιστο το βεληνεκές των θεωριών της «κινητικότητας», οι οποίες εκλαμβάνουν ως στοιχειώδη επιστημολογική μονάδα το άτομο, και ως επεξηγηματικές μεταβλητές ατομικά χαρακτηριστικά που απορρέουν από την επίσημη κοινωνικο-επαγγελματική κατηγορηματοποίηση. Όμως, ακόμα και στις μελέτες που στηρίζονται στις «επίσημες» στατιστικές, υπάρχουν σαφείς ενδείξεις της ύπαρξης ενός φαινομένου διαφορικών μετατάξεων σύμφωνα με κάποια ενδο και δια-τοπικά κοινωνικο-οικονομικά κριτήρια³⁴.

Από τη στιγμή που αναδύονται τα κύρια στοιχεία ένδο και διατοπικών διαφοροποιήσεων, το πρόβλημα τίθεται τόσο ως υπέρβαση της απλής παραμονής στα πλαίσια του ιδεότυπου της παραδοσιακής κοινωνίας, όσο και ως υπέρβαση της απλής διαχρονικής παράθεσης της «συμπεριφοράς» των διαφόρων στοιχείων που συνθέτουν το αρχικό κοινωνικό σύστημα. Επιπλέον, από τη στιγμή που εντοπίζονται οι θεωρητικές αδυναμίες της προβληματικής της «μετάβασης από ένα τρόπο παραγωγής σε έναν άλλο»³⁵ (εξορισμός των υποκειμένων εκτός δομών), γίνεται επιτακτικότερη η έκφραση του προβλήματος στο επίπεδο της σχέσης ανάμεσα στα πραγματικά υποκείμενα (άτομα και ομάδες κοινών κοινωνικών χαρακτηριστικών) και τις προκύπτουσες δομές. Το πρόβλημα λοιπόν είναι η προβολή των δομών και των φορέων σχετικών κοινωνικών θέσεων σε μία δυναμική προοπτική, δηλαδή στην οθόνη του χρόνου.

Όταν επιτυγχάνεται η σημασιολογική κυριαρχία αυτού που μια εθνοκεντρική τάση χαρακτηρίζει ως «εκσυγχρονισμό» και ένας συνοπτικός υλισμός ως «διευρυμένη αναπαραγωγή της εργατικής τάξης», δηλαδή όταν πραγματώνεται ο μετασχηματισμός του συνόλου των σχέσεων, ποιος είναι ο ρόλος των διαφόρων στοιχείων και των φορέων θέσεων, που αντιστοιχούν στο αρχικό σύστημα, στις διαδικασίες του κοινωνικού μετασχηματισμού; Με άλλους όρους, ποιες είναι οι συμβολικές και σημασιολογικές μεταλλαγές και ποια η κοινωνική λογιστική του μετασχηματισμού; Ή, για να τεθεί το πρόβλημα με όρους του G. Balandier, «ποιές είναι οι επιδράσεις των παραδοσιακών διαστρωματώσεων στη

διαδικασία του σχηματισμού της σύγχρονης διαστρωμάτωσης;»³⁶. Γιατί, ο μετασχηματισμός θα μπορούσε να μην είναι παρά μια καθαρά σημειωτική μεταλλαγή των ταξικών σχέσεων, που συνοδεύει την τροποποίηση της δομής του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας, ή, με όρους του Ν. Ελίς, «μία απλή (γεωγραφική) μετατόπιση των σχέσεων δύναμης»³⁷.

2.2 Το πρόβλημα λοιπόν που τίθεται είναι να διαπιστωθεί, σε τι μέτρο και σε ποιο βαθμό, το ρεύμα που χαρακτηρίζεται «δομική» ή «ανοδική κινητικότητα» είναι ένα φαινόμενο δομικής ενδελέχειας σε ένα μετασχηματισμένο πλαίσιο, δηλαδή μια κοινωνικά προσδιορισμένη μετάταξη των φορέων σχετικών κοινωνικών θέσεων που δεν είναι απλά καλυμμένη από τη φερόμενη ως κυρίαρχη ιδεολογία, αλλά επίσης από διάφορες αρθρώσεις ενός ψευδο-κοινωνιολογικού λόγου. Επιπλέον, στην περίπτωση μας, και «ο περιορισμός των θέσεων (εργασίας) στην ύπαιθρο», αντίθετα με τις εξαγγελίες του Ν. Πουλαντζά, δεν αντιστοιχεί καθόλου στη «διευρυμένη αναπαραγωγή της εργατικής τάξης»³⁸. Ο πολωτικός χαρακτήρας του μαρξιστικού μοντέλου αναπαραγωγής, παρά τις όποιες θεωρητικές επανασυνθέσεις εντός του, τίθεται υπό αμφισβήτηση μέσα από την αντιπαράθεσή του με μια κοινωνία όπως η ελληνική του περασμένου και τρέχοντος αιώνα. Στα πλαίσια λοιπόν μιας κοινωνίας όπου σε μία πρώτη φάση κυριαρχεί το αγροτικό στοιχείο και όπου, στη συνέχεια, μέσω ενός συνεχούς μετασχηματισμού, έχουμε τη σύσταση νέων κοινωνικών κατηγοριών ή ομάδων και τη μεταβολή της κοινωνικο-επαγγελματικής δόμησης, αλλά και την επανασύσταση του πολιτικού πεδίου, η αποδοχή μιας αυστηρής αντιστοιχίας ανάμεσα στη θέση εργασίας και την κοινωνική θέση³⁹ συνιστά θεωρητική ασυμβατότητα που συνεπιφέρει μια μεθοδολογική ασυνάφεια, συνεπιφέροντας ταυτόχρονα ένα επιστημολογικό artefact.

Στην πραγματικότητα, όλα συμβαίνουν σαν η πορεία ή η κίνηση στο χρόνο μιας κοινωνικής θέσης να προκαλεί την κίνηση του συνόλου των κοινωνικών θέσεων και την αλλαγή των μεταξύ τους σχέσεων. Κάθε μετακομιδή της κοινωνικής θέσης, θέση που ορίζεται τόσο από μια υλική διάσταση όσο και από μια άλλη καθαρά συμβολική προκαλεί μια γενικευμένη τροποποίηση του συστήματος των κοινωνικών θέσεων και των μεταξύ τους σχέσεων. Μέσα απ' αυτή την οπτική διανοίγεται μία δυναμική ερευνητική προοπτική της κοινωνίας (δηλαδή του συνόλου των θέσεων και των μεταξύ τους σχέσεων), παραπέμποντας, ταυτόχρονα, σε μια τρίτη, καθαρά χρονική, διάσταση της κοινωνικής θέσης: την τροχιά της στο χρόνο που εκφράζεται από το σύνολο των πραγματι-

κών μετακομιδών της. Καθότι όμως, κάθε θέση αυτο-ορίζεται, αντιλαμβάνεται, κατηγορηματοποιείται και ταξινομείται μέσα από τις σχέσεις της με το σύνολο των θέσεων, θα συνιστούσε μεθοδολογικό λάθος η απομόνωση ή η υπεραξιολόγηση της αναπαραγωγής, των μετακομιδών και της εξέλιξης μιας και μοναδικής, χωρίς να ληφθούν υπόψη η αναπαραγωγή, οι μετακομιδές και η εξέλιξη του συνόλου των θέσεων.

Όταν αναζητούνται τα ιστορικά θεμέλια της σύγχρονης ταξικότητας, συναντούνται, *grosso modo*, τρεις απόψεις μεμονωμένης υπεραξιολόγησης του επικαθοριστικού ρόλου «συλλογικών φορέων δράσης»: είτε αυτός του, εξαστικοποιημένου σύμφωνα με τα δυτικά πρότυπα, έλληνα της διασποράς (Κ. Τσουκαλάς), είτε του μετατοπισθέντος προς τα αστικά κέντρα τοπικού κοτσαμπάση (Β. Φίλιας), είτε του συνοδεύοντος τη διεξόδυση του ξένου κεφαλαίου μεταπράτη (Κ. Μοσκόφ)⁴⁰. Το κοινό σημείο των τριών μεμονωμένων υπεραξιολογήσεων είναι η καθαρή διάκριση που επιβάλλουν ανάμεσα στο «μονοπώλιο του φυσικού (και συμβολικού) εξαναγκασμού» και στο «μονοπώλιο των μέσων παραγωγής»⁴¹, ή, γενικότερα, στο μονοπώλιο των οικονομικών ευκαιριών. Αλλά, κατ' αυτόν τον τρόπο, δημιουργείται κάποια μεθοδολογική ασυνάφεια που συνεπιφέρει μία ερμηνευτική απλούστευση. Από τη στιγμή που δεν αναζητούνται οι τροχιές του συνόλου των φορέων που αντιστοιχούν στο αρχικό σύστημα κοινωνικών θέσεων και σχέσεων, αλλά ο υποθετικά κυρίαρχος ρόλος ενός συνόλου ατόμων με κάποιες εξωτερικές ομοιότητες στο οποίο σύνολο επιδίδονται εξ ορισμού οι ιδιότητες ενός συλλογικού φορέα του κοινωνικού μετασχηματισμού, αγνοείται η βεμπεριανή πρόταση, σύμφωνα με την οποία, τα μοντέλα ή οι ιδεότυποι ως ιδεατές κατασκευές δεν πρέπει να μπερδεύονται με την πραγματικότητα, αλλά, αντίθετα, οφείλουν να αντιπαρατίθενται στην τελευταία ώστε να φανεί ο βαθμός εφαρμογής ή οι διαφοροποιήσεις τους⁴². Γιατί, ξαναπαίρνοντας εδώ το λόγο του Ν. Elias, «τα μονοπώλια του φυσικού εξαναγκασμού και των μέσων παραγωγής και κατανάλωσης είναι αλληλένδετα, χωρίς το ένα να είναι αποκλειστικά η βάση και το άλλο η απλή υπερδομή... Και τα δύο σχηματίζουν την αλυσίδα διά της οποίας οι άνθρωποι συνδέονται μεταξύ τους»⁴³. Και αυτό, βέβαια, μέσα σε συγκεκριμένα πλαίσια συνθηκών.

Χωρίς τις παραπάνω προϋποθέσεις παραλείπεται να εξεταστεί –και στις τρεις περιπτώσεις μεμονωμένης υπεραξιολόγησης– ότι η εμφάνιση ή η μετακομιδή των θέσεων και η αλλαγή των καταστάσεων των τριών φορέων, συνοδεύονται από ένα γενικό επα-

νορισμό τόσο του συνόλου των κοινωνικών θέσεων όσο και των σχέσεων ανάμεσά τους. Ο μορφολογικός μετασχηματισμός των μονοπωλίων συνοδεύεται από τη δημιουργία νέων και πιο διευρυμένων πλεγμάτων συμφερόντων, δυνατοτήτων και αλληλοεξαρτήσεων.

Οι τρεις φορείς, αλλά και ο καθένας ξεχωριστά, για να υπάρξουν σαν τέτοιοι –δηλαδή επιχειρηματίας, πολιτικός και μεταπράτης–, έχουν ανάγκη από μία στοιχειώδη συνακολουθία προς την κατεύθυνση που οδεύουν, δηλαδή στη διαδικασία ανα-σχηματισμού τόσο του μονοπωλίου της φυσικής και συμβολικής βίας (Κράτος), όσο και αυτού των οικονομικών ευκαιριών και πλεονεκτημάτων. Δεν θάπρεπε, επίσης, να περάσει απαρατήρητο το γεγονός ότι, όλοι τους, συνέχισαν να έχουν για μακρό χρονικό διάστημα στραμένο το ενδιαφέρον τους προς τους τόπους καταγωγής τους. Έτσι, είτε με τη χρηματοδότηση κατασκευής σχολείων σε τοπικό ή περιφερειακό επίπεδο ευνοούν την εκπαίδευση και, συχνά, την πρόσληψη συντοπιτών υπαλλήλων στις επιχειρήσεις τους⁴⁴, είτε λειτουργούν ως ανύσματα τοποθέτησης των συντοπιτών τους στο δημόσιο τομέα εργασίας⁴⁵. Επιπλέον, δεν έχουμε παρά να δούμε τις διάφορες υποτροφίες –αλλά και προικοδοτήσεις– που χορηγούνται σε συντοπίτες από εύπορους μετατοπισθέντες⁴⁶ για να βγάλουμε ορισμένα γενικά συμπεράσματα. Η διαπίστωση των τοπικών ερεισμάτων της σύστασης νέων μονοπωλιακών χώρων δυνατοτήτων και ευκαιριών παραπέμπει σε ελάχιστα αναλυμένες μορφές ταξικών και διαταξικών σχέσεων.

Οι παραπάνω πρακτικές (υποτροφίες, προικοδοτήσεις, κ.λπ.), που συνεισφέρουν στη στο χρόνο «νομιμοποίηση ενός (αρχικού) κατεστημένου» εξασφαλίζοντας στους κυρίαρχους «ένα πιστωτικό κεφάλαιο που σε τίποτα δε θυμίζει τις λογικές της εκμετάλλευσης»⁴⁷ οφείλουν τη γέννησή τους στον τρόπο σύστασης και λειτουργίας του συστήματος ιθαγενών κοινωνικών κατατάξεων. Αυτό που παρουσιάζεται ως συνειδητή συνεισφορά στην κατάρρευση του «παραδοσιακού» συστήματος κατατάξεων μέσω της προώθησης, από τους πρώτους μεταταγέντες, ενός μηχανισμού γενικών μετατάξεων, βασιζόμενο στους δύο κύριους μηχανισμούς που εξασφαλίζουν τη, με μετατόπιση, μετάταξη των κυρίαρχων –προίκα και πτυχίο–, εγκαθιδρύει ένα είδος ανταγωνισμού ανάμεσα σε κοινωνικώς γειτονικά υποκείμενα, ενώ, ταυτόχρονα, αποκρύπτει πίσω από μία αντίληψη τυχαίας κοινωνικής ανόδου ή ισότητας ευκαιριών ως προς αυτή, τη μεταλλαγμένη διατήρηση των σχέσεων εκμετάλλευσης και κυριαρχίας⁴⁸.

2.3 Η έννοια της διευρυμένης αναπαραγωγής, όπως παρου-

σιάζεται σε κάποια μαρξιστική παράδοση και, σχηματικά, επιχειρεί μία άμεση σύνδεση του κοινωνικο-οικονομικού με το πολιτικό, αδυνατεί να προσεγγίσει τις μεταβολές που παράγονται εντός μίας κοινωνικής ή ταξικής δομής, και αυτό, γιατί αγνοεί την «πάλη των κατατάξεων», αυτή τη «ξεχασμένη διάσταση της πάλης των τάξεων»⁴⁹, όπου οι μετατάξεις, ειδικά σε μία περίοδο μετασχηματισμών και γενικών αλλαγών των συνθηκών ύπαρξης, συνιστούν μία ξεχωριστή και σημαντικότερη συνιστώσα αυτής της πάλης. Η συλλογιστική της διευρυμένης ταξικής αναπαραγωγής ξεχνά, επιπλέον, να πάρει υπόψη της μια κάποια κοινωνική συνοχή η οποία εξασφαλίζεται από μία συμβολική «ευταξία», η οποία είναι σε συνάρτηση τόσο με τις επιμέρους αντιληπτικές δομές, όσο και με μία ομοιογενοποιό κεντρική ιδεολογία. Οι γέφυρες της επικοινωνίας, που στοχεύουν στη διατήρηση της συνεργασίας ανάμεσα στα μέλη μίας κοινωνίας, εξασφαλίζουν επίσης την αναπαραγωγή των φορέων που αντιστοιχούν στην κοινωνική ιεράρχηση της αρχικής οικονομικής διαφοροποίησης και της συμβολικής «ευταξίας», δηλαδή την αναπαραγωγή, με μεταλλαγή συχνά ορισμένων χαρακτηριστικών, τόσο των οικονομικών διαφοροποιήσεων, όσο και των κοινωνικών κατηγορηματοποιήσεων. Η αναπαραγωγή, μέσω των θεσιακών μετακομιδών, των αντιστοιχούντων στην αρχική δομή φορέων συνεπιφέρει την εκ του ασφαλούς επανασύσταση και νομιμοποίηση του συστήματος των σχέσεων κυριαρχίας και εκμετάλλευσης.

Οι ιστορικοί φορείς σύνδεσης της σχετικά αυτόνομης κοινότητας με τη συνολική κοινωνία ήταν αναγνωρισμένοι και εκλεγμένοι από το σύνολο ή την πλειοψηφία των μελών της κοινότητας⁵⁰. Αυτοί οι φορείς (προεστοί), όντας προϊόντα μίας χρονολογικά προηγούμενης διαφοροποιητικής δυναμικής, διαφοροποιούνται, στην περίπτωση της ριζικής αλλαγής των αντιστοιχούντων στην «απλή» αναπαραγωγή του χώρου συνθηκών ύπαρξης, από τα υπόλοιπα άτομα. Αυτή η δυναμική διαφοροποίηση οφείλεται τόσο στις δυνατότητες σύναψης σχέσεων αλληλοεξάρτησης με εκτός κοινότητας φορείς⁵¹, όσο και στη σχετική οικονομική τους προέχεια, όπως επίσης και στις διαθέσεις διεύρυνσης του πεδίου της εξουσίας τους, διεύρυνση που είναι μία των προϋποθέσεων της διατήρησης των προυχοντικών θέσεων στο μετασχηματισμένο οικονομικό πεδίο⁵². Στην περίπτωση, λοιπόν, ενός κοινωνικού μετασχηματισμού, δηλαδή ενός σφαιρικού και γενικού επαναορισμού του συστήματος των κοινωνικών θέσεων και σχέσεων, είναι αυτοί οι ίδιοι φορείς που βρίσκονται στη βάση της δημιουργίας μιας νέας διαθεσιακής αντιστοιχίας. Όταν το Κρά-

τος εισέρχεται στο χώρο ως μονοπώλιο ενός νέου τύπου συμβολικών αγαθών –πτυχία– (εδώ η περίπτωση της Β. Ελλάδας είναι αποκαλυπτική), οι αντιστοιχίες ανάμεσα στις τοπικές συμβολικές ετικέτες και τις διανεμόμενες στο εξής από το Κράτος, δημιουργούνται με ένα σχεδόν αυτόματο τρόπο. Ταυτόχρονα αναφαίνονται τα αποτελέσματα των αρχικών μετατάξεων: η διεύρυνση του χώρου που παράχθηκε από τη γεωγραφική μετατόπιση κάποιων δυνητικών αναπαραγωγικών φορέων (τους κατιόντες των κυρίαρχων θέσεων του τοπικού κοινωνικού χώρου) σ' αυτή την αρχική φάση, προκαλεί τη συνεχή αποδόμηση των ιθαγενών κοινωνικών διαθεσεακών αντιστοιχιών. Οι ανήκοντες στην ίδια ηλικιακή ομάδα –και κατέχοντες εγγείς κοινωνικές θέσεις– με το μεταταγμένο δυνητικό φορέα αναπαραγωγής, υιοθετούν μία παρόμοια οικογενειακή στρατηγική μετάταξης, αλλά με κάποια χρονική καθυστέρηση (μίας γενεάς). Σ' αυτό το σημείο εντοπίζεται ένα φαινόμενο γενεακής υστέρησης που συνιστά μία των διαστάσεων της διαδικασίας διευρυμένης αναπαραγωγής του τοπικού κοινωνικού χώρου ή, πράγμα που σημαίνει το ίδιο, έναν από τους μηχανισμούς της παραγωγής της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας.

Μία προηγούμενη δομή εξουσίας, αυτή που προέκυψε από μία ιδιαίτερη σύνδεση του κοινωνικο-οικονομικού με το πολιτικό –π.χ., η διαλεκτική προέχειας-πρόστασης–, συνεχίζει να υπάρχει στο συλλογικό ασυνείδητο, παρά τις όποιες αλλαγές των όρων με τους οποίους εκφέρεται. Τη θέση του προεστού, αυτού του τοπικά καθορισμένου φορέα, παίρνει με τον καιρό ο πρόεδρος, χωρίς πάραυτα να αλλάξουν ούτε οι νοηματικοί ή αντιληπτικοί μηχανισμοί, ούτε βέβαια και τα κύρια χαρακτηριστικά της διαδικασίας πρόστασης, παρότι οι γενικές πολιτικές συνθήκες έχουν, στο μεταξύ, ριζικά αλλάξει. Ο μεγάλος αριθμός προέδρων –για να μην επεκταθούμε στις διοικητικές νομενκλατούρες–, μακριά από το να υποδηλώνει μία προς τα κάτω διεύρυνση της δημοκρατίας, –ή να πραγματώνει τον «εκσυγχρονισμό»– προτρέπει, πέρα από την κατασκευή της γενεαλογίας του γεγονότος, σε μία στοιχειώδη αντιπαράθεση των σταθερών χαρακτηριστικών του συνόλου των εκπροσώπων –ή και των διευθυντών– με αυτά των εκπροσωπούμενων –ή και των διευθυνομένων. Αυτή η αντιπαράθεση παρουσιάζει μεγάλο κοινωνιολογικό ενδιαφέρον, ειδικά στην περίπτωση μίας κοινωνίας γοργών μετασχηματιστικών ρυθμών όπου οι εν αποσυνθέσει ή αποδομημένοι χώροι αρνούνται να εκφράσουν συλλογικές αντιστάσεις στις διανοιγόμενες προοπτικές.

Σ' ότι αφορά τη νομιμοποίηση των διαδικασιών εκπροσώπησης, όλα συμβαίνουν σαν η όποια οικονομικά (ή συχνά και μόνο συμβολικά) προέχουσα της μέσης θέση εντός του πεδίου επιμέρισμού του οικονομικού κεφαλαίου ενός χώρου, να προκαλεί τη γέννηση φιλοδοξιών για την επίσημη αναγνώριση της ιδιαιτερότητάς της, αναζητώντας ακριβώς την πρόσταση. Η απλή, όμως, πρόταξη της διαφοράς των υλικών δυνατοτήτων (της προέχειας) όχι μόνο δεν αποφέρει τα επιζητούμενα αποτελέσματα (την αναγνώριση μέσω πρόστασης), αλλά, αντίθετα, εκθέτει το κατ' αυτόν τον τρόπο δρον υποκείμενο σε έναν άμεσο κίνδυνο στιγματισμού. Ο κοινωνικός έλεγχος είναι ιδιαίτερα έντονος κάθε φορά που υιοθετείται μία στρατηγική αυτοπροβολής μέσω ενός αμετροεπούς επιδεικτισμού ή, έστω, του υπερτονισμού των οικονομικών δυνατοτήτων. Το πέρασμα από την προέχεια στην πρόσταση δεν γίνεται αυτόματα κάθε φορά που οι ειδικές συνθήκες ή μία ευνοϊκή συγκυρία επιτρέπουν την ανάδυση της πρώτης, αλλά, αντίθετα, υπόκειται σε μία ιδιαίτερη διαδικασία, η οποία και χαρακτηρίζει τον γενικό τρόπο παραγωγής και συσσώρευσης συμβολικού κεφαλαίου.

Στα πλαίσια της «παραδοσιακής» κοινωνίας, η πρόσβαση στις ηγετικές θέσεις των τοπικών πολιτικών θεσμών ήταν στενά προσδεμένη στην τιμή, τιμή που υποδηλώνει μία προσωπική και οικογενειακή, καθ' όλα κομφορμιστική, πορεία στην κοινωνική ζωή⁵³. Ο πρακτικός όρος που σκιαγραφεί τα χαρακτηριστικά της δυνητικής ομάδας πρόστασης, υποδηλώνοντας ταυτόχρονα την άριστη διαχείριση των οικονομικών πόρων και της οικογένειας, είναι αυτός του «καλού νοικοκύρη». Από τη στιγμή που το Κράτος εμφανίζεται ως το μονοπώλιο της διανομής κάποιων συμβολικών αγαθών (εκπαιδευτικοί τίτλοι), δημιουργείται ένα φαινόμενο διαγενεακής μεταστροφής του συμβολικού κεφαλαίου υπό την παραδοσιακή του μορφή (πρόσταση, νοικοκυροσύνη, κ.λπ.) σε συμβολικό κεφάλαιο υπό τη νέα του μορφή (εκπαιδευτικοί τίτλοι) σε μια πρώτη φάση, και η εξάρτηση της πρόστασης από το νέο τύπο συμβολικών αγαθών στη συνέχεια⁵⁴. Αλλά, ακόμα και σ' αυτό το σημείο, παραγνώνεται η προέχεια, η οποία συνιστά τη βάση της κάθε συμβολικής συσσώρευσης ή της έγκυρης και έγκαιρης μεταστροφής μιας κάποιας μορφής συμβολικού κεφαλαίου σε κάποια άλλη. Η αιτία αυτής της παραγνώρισης θα έπρεπε ίσως να αναζητηθεί και στις μεταπρατικές λογικές των κοινωνικών επιστημών, δηλαδή στην εύκολη εισαγωγή θεωρητικών και ερμηνευτικών σχημάτων και στην «προσπάθεια» ένταξης της πραγματικότητας εντός τους.

2.4 Η μελέτη του τρόπου παραγωγής της πρόστασης, αλλά και της λογιστικής των δυναμικών κοινωνικών πλεονεκτημάτων που ενυπάρχουν σ' αυτή, σκοντάφτει σε μία ιδεολογική παράδοση, η οποία αρχίζει ταυτόχρονα με τη σύσταση του ελληνικού Κράτους και την επαγόμενη επιβολή σχημάτων ομοιογενοποίησης του εθνικού χώρου, συνιστώντας την εθνική διάσταση της κεντρικής οπτικής των κοινωνικών επιστημών. Αυτή η παράδοση επιβάλλοντας την αποδοχή της αρχής της «ελληνικότητας», σε μία πρώτη φάση, και της «νομοτέλειας» μίας διττής «εσκυγχρονιστικής», προοπτικής, στη συνέχεια, αποτρέπει την ερευνητική προσοχή από το γεγονός της εμμονής «παραδοσιακών» σχημάτων σκέψης εντός των «σύγχρονων» θεσμών. Θεωρώντας τους θεσμούς είτε ως μηχανιστικά επεισακτους, είτε ως δυσλειτουργικούς, είτε, στην περίπτωση της υπερθετικής αποδοχής του «εσκυγχρονισμού», διατείνοντας την ανάγκη εισαγωγής νέων θεσμών, παραγνωρίζεται, συχνά ασυνείδητα, το γεγονός ότι οι θεσμοί είναι το όχημα προηγούμενων σχημάτων σκέψης (Durkheim), και ότι στο εσωτερικό τους είναι αποκρυσταλλωμένες προηγούμενες σχέσεις δύναμης⁵⁵. Αλλά ακόμα και οι επεισακτοί θεσμοί, όπως ο κοινοβουλευτισμός⁵⁶ ή οι αγροτικοί συνεταιρισμοί⁵⁷, των οποίων η προώθηση εξαρτάται από τις σχέσεις δύναμης που επιτρέπουν την κυριαρχία και διάδοση της ιδεολογίας του «εσκυγχρονισμού», δεν παύουν να οχηματογωγούν ορισμένα «παραδοσιακά» σχήματα σκέψης (π.χ., τη διαλεκτική προέχειας-πρόστασης). Σ' αυτό το σημείο δημιουργείται ρήξη ανάμεσα στα σχήματα σκέψης και στις νέες πολιτικές δυνατότητες. Αυτή η στοιχειώδης ρήξη αναδιπλασιάζεται από μια γνωστική, η οποία, για να χρησιμοποιήσουμε το λόγο του M. Halbwachs, «θέλει τις διακρινόμενες από την οικονομική διαλεκτική κατηγορίες..., να γίνονται επίσης (και μηχανιστικά) κατηγορίες της κοινωνικής συνείδησης»⁵⁸.

Η υϊοθέτηση της αντίληψης της άμεσης εξάρτησης του πολιτικού από το οικονομικο-κοινωνικό, που στο μεθοδολογικό επίπεδο παρουσιάζεται ως απόλυτη σύμπτωση της νομικο-διοικητικά οριζόμενης κοινωνικής θέσης και της πολιτικής βούλησης, οδηγεί σε έντονα ερμηνευτικά αδιέξοδα όταν εφαρμόζεται σε μια υπό μετασχηματισμό κοινωνία. Ως ερμηνευτική διέξοδος προτείνεται, συνήθως, η προβληματική του «κλιεντελισμού»⁵⁹. Σε αντίθεση με τις προσεγγίσεις που περιγράφουν το υποτιθέμενο φάσμα των «πελατειακών» σχέσεων με λειτουργικούς όρους, θεωρώντας την «πατρωνεία» ως λειτουργικό στοιχείο της «παραδοσιακής» κοινωνίας και του οποίου η εμμονή στον χρόνο ανάγεται στην αδυναμία προσαρμογής των ατόμων στο πλαίσιο

των νεών συνθηκών⁶⁰, οι υποστηρικτές της θεωρίας της άμεσης σύνδεσης εξαρτούν κάθε πολιτική σχέση που δημιουργείται ανάμεσα στους πολιτικούς ή μη φορείς των τοπικών κοινωνικών ενότητων και αυτών του αστακού χώρου από την έλλειψη συλλογικών πολιτικών φορέων, έλλειψη που συχνά ανάγεται –ως απόπειρα σύνθεσης των δυο αντιλήψεων, σε αυθαίρετα πολιτισμικά κριτήρια και όχι σε πλαίσια ιδιαίτερων συνθηκών ύπαρξης⁶¹.

Η απάντηση του H. Vermeulen, ο οποίος διαπιστώνει ότι η αργοπορημένη εθνική ενσωμάτωση της Μακεδονίας, σε συνδυασμό με τις πρόσφατες μνήμες τοπικής αυτοδιοίκησης και τη σχετική τοπική αυτονομία, επέτρεψαν ακριβώς τη δημιουργία ενός αγροτικού κινήματος σ' αυτές τις περιοχές⁶², έρχεται να επαληθεύσει τις διαπιστώσεις του K. Τσουκαλά, σχετικά με το χαρακτήρα του ελληνικού Κράτους (συλλογή και αναδιανομή πόρων), γύρω και μέσα από/στο οποίο δημιουργείται μία «ροή πόρων, που είναι εκείνη που σημασιοδοτεί τον κοινωνικό και οικονομικό χαρακτήρα των «υπηρεσιών» που συγκροτούν τη σχέση πατρώνων-πελατών»⁶³. Η ουσία της ανάλυσης του K. Τσουκαλά, πέρα από την επιστημονικά αμφισβητούμενη έννοια της «πατρωνείας-πελατείας», είναι ότι εντοπίζει τη σύμπτυξη ιδιαίτερων κοινωνικών συμφερόντων γύρω και μέσα από/στο Κράτος⁶⁴.

Η εφαρμογή στην ερευνητική πρακτική των δύο παραπάνω διαπιστώσεων βοηθά στο ξεπέραςμα της κλασικής αντίθεσης πόλη-ύπαιθρος, στην οποία, *grosso-modo*, αντιστοιχεί το ζεύγος κυρίαρχος-κυριαρχούμενος. Αυτή η αντίθεση επάγεται μίας σιωπηρής αξιολογικής αποδοχής, που απορρέει τόσο από την άγνοια των συστημάτων ενδοτοπικών κατατάξεων, όσο και από αυτήν του ενδο και δια-τοπικού επιμερισμού της εξουσίας, όπου οι διαφορετικές περιφερειακές πολιτικές εκφράσεις συνιστούν ένα αρκετά γνωστό φαινόμενο της πολιτικής ιστορίας της Ελλάδας⁶⁵. Ταυτόχρονα με τη βαθμιαία εθνική ενσωμάτωση που φασματοσκοπεί τη γεωγραφική διάσταση της αποκρυστάλλωσης συμφερόντων μέσα στο Κράτος, δεν πρέπει να περάσει απαρατήρητο το γεγονός ότι οι διαδικασίες συγκέντρωσης της εξουσίας στα αστακά κέντρα και ειδικά στην Αθήνα είναι παράλληλες με τις διαδικασίες συγκέντρωσης των ατόμων στα ίδια γεωγραφικά σημεία⁶⁶. Και βέβαια, είναι προφανές ότι τα μετατοπισθέντα άτομα δεν είναι ούτε ανεξάρτητα από τις σχέσεις του τόπου προέλευσης, αλλά ούτε και παύουν να έχουν σχέσεις με τους τόπους προέλευσής τους.

Οι διαπιστώσεις των H. Vermeulen και K. Τσουκαλά, σε συν-

δυσασμό με τα αδιέξοδα των θεωριών της κινητικότητας και της διευρημένης αναπαραγωγής, επιτρέπουν να διαφανούν κάποιες μορφές ταξικών σχέσεων που αδυνατούν να ενταχθούν στα κλασικά θεωρητικά μοντέλα. Ένας προεστός, π.χ., δεν μπορεί, σε καμία περίπτωση, να ταυτιστεί αναλυτικά με ένα μικροκαλλιεργητή, επίμορτο ή αγρεργάτη, άσχετα βέβαια από το ότι όλοι τους συμπεριλαμβάνονται στην ίδια κατηγορία ταξινόμησης των επίσημων κοινωνικο-επαγγελματικών κατατάξεων. Οι διαφορικές τους δυνατότητες μπορούν να αναζητηθούν τόσο στις συνθήκες που βρίσκονται στη βάση του τρόπου παραγωγής προεστών (διαλεκτική πρόχειας-πρόστασης), όσο και στο βαθμό διαφορικής πρόσβασης στην κεντρική εξουσία, όπως επίσης, και κατά συνέπεια, στις ενθετοποιημένες στην κάθε θέση αναπαραγωγικές δυνατότητες. Ο πρώτος, λ.χ., έρχεται με άμεσο τρόπο σε επαφή, ως κάτοχος επιπλέον μίας κάποιας ποσότητας πολιτικού κεφαλαίου, με τους διάφορους φορείς της συνολικής κοινωνίας με έναν εντελώς διαφορετικό τρόπο από τους εκπροσωπούμενους. Εδώ θα έπρεπε επίσης να τονιστεί, ως προϋπόθεση δημιουργίας πολιτικών σχέσεων αλληλοεξάρτησης, ο σημαντικός ρόλος του οικογενειακού κεφαλαίου (κλανική ενδοτοπική δόμηση της εξουσίας)⁶⁷. Και αυτό γιατί δεν πρέπει να παραγνωρίζεται ότι μία των προϋποθέσεων της τοπικής πρόσστασης είναι η καλή διαχείριση του συσσωρευμένου οικογενειακού κεφαλαίου (συγγένειες, αγχιστίες, κουμπαριές), γύρω από το οποίο δομείται επίσης ένα πλέγμα σχέσεων κυριαρχίας. Ο προεστός, λοιπόν, χάρη στις ενσωματωμένες στη θέση του στο πολιτικό πεδίο δυνατότητες, δυνατότητες που εκφράζονται επίσης με τη μορφή συχνών επαφών με τους διάφορους φορείς της κεντρικής εξουσίας (νομαρχία, πιστωτικά ιδρύματα, βουλευτές, κ.λπ.) ή με φορείς που έχουν άμεση πρόσβαση, λόγω ενός συστήματος σχέσεων αλληλοεξάρτησης και αλληλοεξυπηρέτησης, στην παραπάνω εξουσία (γιατροί, δικηγόροι, επιχειρηματίες, κ.λπ.), δημιουργεί σχέσεις με τους παραπάνω φορείς στη βάση της αλληλο-εξυπηρέτησης. Αντίθετα, η πρόσβαση του δεύτερου (εκπροσωπούμενος) στην κεντρική κλίμακα εξουσίας και τις παραφυάδες της, γίνεται με έναν άμεσο τρόπο, μέσω του πρώτου, όπου είναι φανερό, πλέον, πως, σ' αυτή την περίπτωση, δημιουργούνται σχέσεις μονόδρομης εξάρτησης.

2.5 Ο «εκσυγχρονισμός», λέξη κλειδί της κυρίαρχης ιδεολογίας, παρουσιάζεται ως ο συνεκτικός ιστός της εθνικής συνοχής. Η διάχυση αυτής της ιδεολογίας περνά, κύρια, μέσα από την επικοινωνιακή διαδικασία που εγκαθιδρύεται από τους εκπαιδευτι-

κούς μηχανισμούς, αλλά και από τα πολιτικά κόμματα⁶⁸. Κατά πρώτο λόγο, το σχολείο επιβάλλει την ταύτιση του «εκσυγχρονισμού» με την εκπαίδευση. Η μόρφωση (θετική σχέση με την επίσημη γλώσσα και την κυρίαρχη κουλτούρα), επεμβαίνοντας στη διαδικασία επιμερισμού των φορέων στη νέα ταξική δομή της μετασχηματιζόμενης κοινωνίας, ορίζει μία κοινωνική σχέση αντίθεσης: τον «μορφωμένο», που νομιμοποιεί την κυρίαρχη θέση του μέσα από την θετική σχέση με την επίσημη γλώσσα και την κυρίαρχη κουλτούρα, και τον «αμόρφωτο», που εσωτερικεύει την κυριαρχούμενη κατάστασή του μέσα από την αρνητική σχέση μ' αυτή τη γλώσσα και την κουλτούρα⁶⁹. Το παραπάνω ζεύγος, που ενυπάρχει στις διαδικασίες διεύρυνσης του εκπαιδευτικού συστήματος και του κοινωνικού μετασχηματισμού, επιχειρεί να δικαιολογήσει την εξάρτηση της κοινωνικής θέσης από τους εκπαιδευτικούς τίτλους, κάνοντας βέβαια αφαίρεση των κοινωνικών συνθηκών της παραγωγής και της αξιοποίησης αυτών των τίτλων⁷⁰.

Αλλά, η μυθολογία της «αξιοκρατίας», που επιχειρεί τη νομιμοποίηση της παραπάνω σχέσης, σκοντάφτει στις ίδιες σχέσεις δύναμης που βρίσκονται στη βάση της. Το «μέσο» τονίζει τα όρια των «αξιοκρατικών» δυνατοτήτων που οχηματοαγωγούνται από τους εκπαιδευτικούς θεσμούς. Παραμένοντας εγκλεισμένο στη σφαίρα της άμεσης πολιτικής σχέσης και δικαιολογώντας την εξάρτηση από αυτή του κοινωνικού status (πρόσβαση στην αξιολογική ιεράρχηση των επαγγελμάτων και τοποθέτηση στην ενδοεπαγγελματική ιεραρχία), το «μέσο», επιβάλλει την αφαίρεση των κοινωνικών συνθηκών παραγωγής, αξιολόγησης ή απο-αξιολόγησης των κοινωνικών θέσεων και status από το ένα μέρος και των κοινωνικών συνθηκών που βρίσκονται στη βάση της δραστικότητάς του, από το άλλο⁷¹. Επιπλέον, αυτή ακριβώς η «μεσοκρατική» αναπαράσταση, συνεισφέρει στην αναπαραγωγή τόσο μίας αρχικής συγκέντρωσης εξουσίας, διασφαλίζοντας την κληροδότηση του πολιτικού κεφαλαίου, όσο και ενός αρχικού μηχανισμού παραγωγής πολιτικών.

Σημειώσεις

1. Βλ. Ι. Δραγούμης, *Κοινότητα, Έθνος, Κράτος*, Θεσσαλονίκη, 1967 (2η έκδοση). Γ. Σκληρός, *Το κοινωνικό μας ζήτημα*, Αθήνα, 1922. Σχετικά με το γενικότερο διανοητικό κλίμα της εποχής ως προς τα τεκταινόμενα στο μη-ασεακό χώρο, βλ. Γ. Αυγουστίνος «Το αγροτικό ζήτημα και οι έλληνες δια-

νοούμενοι» στο Αρχείο Εθνολογικής και Ιστορικής Εταιρείας, 24/1981, σελ. 229-243.

2. Σχετικά με τις ερμηνευτικές και επεξηγηματικές ασυμβατότητες άκριτα και μηχανιστικά εφαρμοσμένων θεωρητικών σχημάτων, βλ., Α. Georgoulas «Presupposés théoriques pour l' étude de l' exode rural» στο *Regards Sociologiques*, 1/1991.

3. Όπως παρατηρεί ο Δ. Φράγκος (*Ο οικονομικά ενεργός πληθυσμός της Ελλάδας*, ΕΚΚΕ, Αθήνα, 1980, σελ. 117), η ισχύουσα στατιστική κατάταξη έγινε αναφορικά με μια επείσασκτη (το 1958) διεθνή συστηματική κατάταξη. Η έλλειψη μίας κατάταξης των επαγγελματιών σε σχετικά ομοιογενείς κατηγορίες είναι βέβαια σε συνάρτηση με τις ενθετοποιημένες στην ιδεολογία του «εκσυγχρονισμού» μιμητικο-διακριτικές λογικές, αντικατοπτρίζοντας όμως ταυτόχρονα μία δεδομένη κατάσταση σχέσεων δύναμης ανάμεσα σ' αυτές τις «κοινωνικές κατηγορίες», που, στο εξής, είναι προορισμένες να επιβάλλουν τα περιθώρια σκέψης και ανάλυσης της ελληνικής κοινωνίας. Αυτή η επιβολή, αναδιπλασιαζόμενη από τα αποτελέσματα άκριτης αποδοχής θεωρίας, οδηγεί σε σύγκριση κάθε θετικιστική προσέγγιση της κοινωνικής πραγματικότητας.

4. Για την περίοδο 1830-1922, βλ., Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1982, (γ' έκδοση).

5. Για την επίδραση της μετατόπισης στο δείκτη γονιμότητας, βλ., Μ. Δρετάκης, Κ. Τσίμπος, «Η επίδραση της μετανάστευσης, της αστικοποίησης και της εκπαίδευσης στη γονιμότητα στην Ελλάδα», στο ΕΚΕ, 39-40/1980, σελ. 233-239.

6. Η εξέλιξη της γεννητικότητας (0/00) είναι η εξής:

Περίοδος	Γεννητικότητα (0/00)
1921-30	25,7
1931-40	27,6
1951-60	19,3
1961-70	17,8
1971-80	15,7
1981	14,4

Πηγή: Ο Οικονομικός Ταχυδρόμος, 11.10.1984, σελ. 26.

7. Δεν υπάρχει καμία ένδειξη μετάβασης των ατόμων από άλλες επαγγελματικές ομάδες προς την γεωργία.

8. Δεν υπάρχουν διεξοδικές μελέτες που να εξετάζουν τους τρόπους παραγωγής και το σύστημα στρατηγικών αναπαραγωγής της πρώτης κατηγορίας. Στη μεταπολεμική περίοδο φαίνεται πως η αναπαραγωγή αυτής της κατηγορίας διασφαλίζεται από συγκεκριμένες εκπαιδευτικές στρατηγικές. Βλ. σχετικά: Ι. Λαμπίρη Δημάκη, *Προς μια ελληνική κοινωνιολογία της παι-*

δείας, ΕΚΚΕ, Αθήνα, Τόμος ΙΙ, 1974, σελ. 108. J. Lampiri Dimaki, «Les chances d' accès à l'enseignement en Grèce», στο R. Castel, J.C. Passeron (επιμ.), *Education, Démocratie, Développement*, Mouton, Paris-Lattaie, 1974, σελ. 108-121. Κ. Τσουκαλάς, «Κοινωνικές προεκτάσεις της δημόσιας εργοδοσίας στη μεταπολεμική Ελλάδα», στο ΕΚΕ, 50/1983, σελ. 20-52. Βλ. ειδικά, σελ. 49-51.

9. Βλ., Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση...*, ό.π., σελ. 133-146.

10. Η έννοια της απλής αναπαραγωγής περιορίζεται στο να σημειώσει την ρήξη της κυκλικής χρονικής επανάληψης των σχέσεων που χαρακτηρίζουν την «παραδοσιακή» κοινωνία. Για τη σχέση ανάμεσα στην απλή αναπαραγωγή και τον κυκλικό χρόνο, (βλ. P. Bourdieu, *Algérie 60. Structures économiques et structures temporelles*, Ed. de Minuit, Paris, 1977. Βλ. κύρια, σελ. 19-43.

11. Με τον τρόπο που ο Ν. Πουλαντζάς οριοθετεί θεωρητικά τη διευρυμένη αναπαραγωγή. Βλ. σχετικά, Ν. Poulantzas, *Les classes sociales dans le capitalisme d' aujourd'hui*, Ed. du Seuil, Paris, 1974, σελ. 26-33.

12. Βλ., Η. Mendras, *Sociétés paysannes*, A. Colin, Paris, 1976, σελ. 140-159.

13. Στο ίδιο, σελ. 141.

14. Σχετικά με τα διάφορα στάδια της πληθυσμιακής αύξησης, της οικονομικο-διοικητικής συγκέντρωσης της Αθήνας και τις σχέσεις τους με την προοδευτική δημογραφική ρίκνωση, τον οικονομικο-κοινωνικό μαρασμό των περιφερειακών αστιακών κέντρων και της υπαίθρου, βλ., G. Burgel, *Αθήνα: Η ανάπτυξη μίας μεσογειακής πρωτεύουσας*, Εξάντας, Αθήνα, 1976, (μετ. Π.λ Ρυλμόν).

15. Βλ., λ.χ., Β. Φίλιας, *Προβλήματα κοινωνικού μετασχηματισμού*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1974. Βλ. σχετικά, σελ. 193-207.

16. Είναι κάτι που εντοπίζεται από ορισμένους μελετητές. Βλ., Ν. Μουζέλης, *Η νεο-ελληνική κοινωνία: Όψεις υπανάπτυξης*, Εξάντας, Αθήνα, 1978, σελ. 150. Γ. Καθαδίας, στο (συλλ.), *Η δομή της νεο-ελληνικής κοινωνίας*, Κένταυρος, Αθήνα, 1986, σελ. 57-60.

17. Βλ. ενδεικτικά, Η. Mendras, *Six villages d'Epire*, Unesco, 1964. Κ. Moustaka, *The internal migrant*, ΚΚΕΑ, Αθήνα, 1964.

18. Βλ., Ν. Patiniotis, *Strukturelle adhängigkeit und Arbeits-emigration: Dargestellt am Beispiel Griechenlands (1955-1975)*, (διδακτορική διατριβή), J.W. Göthe Un., Frankfurt, 1979.

19. Βλ. J.P. de Gaudemar, *Mobilité du travail et accumulation du capital*, F. Maspero, Paris, 1976.

20. Βλ., S. Yosuda, «A sociological inquiry into social mobility», στο ASR, Τόμος 29, σελ. 16-23.

21. R. Andora, «Mobilité sociale, développement économique et transformations socio-professionnelles de la population active en Hongrie», στο RFS, 13/1972, σελ. 607-629.

22. Βλ., Chr. de Montlibert, *Essai d'analyse sociologique du travail*, Documentation Française, Paris, 1972.

23. Βλ., J.C. Passeron, «L'inflation des diplômés», στο RFS, 23/1982, σελ. 551-584.

24. Βλ., Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση...*, ό.π.

25. Στο ίδιο, σελ. 133.

26. Στο ίδιο, σελ. 141.

27. Στο ίδιο, σελ. 384.

28. Στο ίδιο. Βλ. επίσης, Γ. Κοντογιαννοπούλου-Πολυδωρίτη, «Ο εξισωτικός και αναπαραγωγικός ρόλος του εκπαιδευτικού συστήματος: ανάλυση με στόχο τη διαμόρφωση θεωρητικού ερευνητικού πλαισίου», στο ΕΚΕ, 56/1985, σελ. 105-128.

29. Το γενικό θεωρητικό σχήμα είναι το εξής: το Κράτος, δημιουργημένο κατ' εικόνα των δυτικών Κρατών –εξ ου και η υπερσημασιολόγηση του εξαστικοποιημένου σύμφωνα με τα δυτικά πρότυπα Έλληνα της διασποράς– δημιουργεί, με τη σειρά του, ένα σχολικό μηχανισμό –αναγκαίου στην εκσυγχρονιστική προοπτική–, μηχανισμός που, με τη σειρά του, εισερχόμενος σε μια εξισωτική «παραδοσιακή» κοινωνική δομή, επιλέγει με σχεδόν τυχαίο τρόπο τους φορείς που αντιστοιχούν στην επόμενη, και ανισωτική τώρα, κοινωνική δομή. Έτσι, το Κράτος θεωρείται ως ο συλλογικός φορέας του οποίου η βούληση και δράση είναι κατά μείζονα λόγο στη βάση της δημιουργίας ενός ταξικού χώρου.

30. Κατ' εικόνα της αγροτικής «αγροτικής εξόδου», η συσσώρευση του κεφαλαίου προκαλεί τη συγκέντρωση των αγροτικών πληθυσμών στους πόλους αυτής της συσσώρευσης, προκαλώντας ταυτόχρονα την ενσωμάτωσή τους στα νέα πλέγματα ταξικών σχέσεων. Οι παραμένοντες στη γεωργία ενσωματώνονται στη ταξική δομή που αντιστοιχεί στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής.

31. Για τη σχέση, ανάμεσα στην τροποποίηση της δομής του τεχνικού καταμερισμού της εργασίας, στις κοινωνικές τροχιές και τις μετατάξεις, βλ. Chr. de Montlibert, «Promotion et reclassement», στο RFS, No spécial/1968, σελ. 208-217.

32. Βλ., Ι. Λαμπίρη-Δημάκη, στο (συλλ.), *Η δομή της ελληνικής κοινωνίας*, ό.π., σελ. 43.

33. Βλ., Ν. Καραβίδας, *Τα αγροτικά*, Παπαζήσης, Αθήνα, (φωτογραφική ανατύπωση από την έκδοση του 1931).

34. Για παράδειγμα, ο Β. Φίλιας (*Προβλήματα...* ό.π.) τονίζει τη σχέση ανάμεσα στο μέγεθος της εκμετάλλευσης και τις μορφές μετανάστευσης, ο Κ. Τσουκαλάς (*Εξάρτηση...* ό.π.) ανακαλύπτει τη σχέση ανάμεσα στις μορφές γεωργικής εκμετάλλευσης και τη μόρφωση και οι γάλλοι γεωγράφοι φέρνουν στο φως κάποιες τοπικές και διατοπικές προϋποθέσεις του ρεύματος των μετακινήσεων (βλ. λ.χ., Β. Kayser, P.Y. Pechoux, M. Sivignon, *Exode rural et attraction urbaine en Grèce*, ΕΚΚΕ, Αθήνα, 1971).

35. E. Balibar (με το L. Althusser), *Lire le Capital*, Τόμος 2, F. Maspero, Paris, 1972. Βλ. σελ. 156-157.

36. G. Balandier, *Sens et puissance*, PUF, (2η εκδ.), Paris, 1981. Βλ. σελ. 268.

37. N. Elias, *La dynamique de l'Occident*, Calmann-Levy, Paris, 1975. Βλ. σελ. 33.

38. N. Poulantzas, *Les classes...*, ό.π. Βλ. σελ. 33.

39. Η αναντιστοιχία ανάμεσα στην κοινωνική θέση και τη θέση εργασίας οδηγεί τον Κ. Τσουκαλά να μιλήσει για «πολυσθενείς φορείς» και τον J. Pe-

tras να τονίσει την ύπαρξη πολλών υποκειμένων που καλύπτουν περισσότερες της μίας ταξικές θέσεις. Βλ., Κ. Τσουκαλάς, «Πολυσθενείς φορείς και ταξικές σχέσεις στο σύγχρονο καπιταλισμό», στο ΕΚΕ, 56/1986, σελ. 3-19. J. Petras, «Ταξική δομή και πολιτικο-οικονομική ανάπτυξη στη Μεσόγειο», στο (συλλ.), *Κοινωνικές τάξεις, κοινωνική αλλαγή και οικονομική ανάπτυξη στη Μεσόγειο*, IMM, (Τόμος II), Αθήνα, σελ. 399-417.

40. Για μια πρώτη σύνθεση, βλ., Μ. Πετμεζίδου Τσουλουθή, *Κοινωνικές τάξεις και μηχανισμοί κοινωνικής αναπαραγωγής*, Εξάντας, Αθήνα, 1987. Βλ. ειδικά, σελ. 148-161.

41. N. Elias, *La dynamique...*, ό.π., σελ. 398-309.

42. M. Weber, *Essais sur la théorie de la science*, Plon, Paris, 1965. Βλ. σελ. 183-186.

43. Βλ., N. Elias, *La dynamique...*, ό.π. σελ. 308-309.

44. Βλ., Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση...*, ό.π.

45. Βλ., Κ. Τσουκαλάς, «Το πρόβλημα της πολιτικής πελατείας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», στο Γ. Κοντογιώργης (επιμ.), *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα, 1977, σελ. 74-112. Βλ. επίσης, Κ. Τσουκαλάς, *Κοινωνική ανάπτυξη και Κράτος*, Θεμέλιο (6' έκδ.), Αθήνα, 1983.

46. Σχετικά με τα κληροδοτήματα για τη συνέχιση των σπουδών, που συχνά απευθύνονται σε συντοπίτες του κληροδοτούντος, βλ., *Πως να σπουδάσετε με υποτροφία*, Εκδ. Καραμπερόπουλος, Α.Ε., Αθήνα, (χωρίς έτος έκδοσης).

47. P. Bourdieu, *Le sens pratique*, Ed. de Minuit, Paris, 1980. Βλ., σελ. 229-231.

48. Για τη σχέση, σε πλαίσια γενικών μετασχηματισμών, ανάμεσα στις ιδεολογικές επαγγελίες αναδιανομής ευκαιριών, την εγγάραξη κυρίαρχων ιδεολογικών προτύπων και την αναπαραγωγή των αρχικών σχέσεων κυριαρχίας, βλ., Chr. de Montlibert, «L'éducation permanente et la promotion des classes moyennes», στο *Sociologie du Travail*, 3/1977, σελ. 243-265.

49. Βλ., P. Bourdieu, *La distinction. Critique sociale du jugement*, Ed. de Minuit, Paris, 1979, σελ. 564.

50. Γ. Κοντογιώργης, *Κοινωνική δυναμική και πολιτική αυτοδιοίκηση. Οι ελληνικές κοινότητες της τουρκοκρατίας*, Νέα Σύνορα, Αθήνα. Βλ. ειδικά, σελ. 14-16.

51. Στο ίδιο.

52. Β. Φίλιας, *Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα. Η νόθα αστικοποίηση*, Gutenberg, Αθήνα, 1985. Βλ., σελ. 169 και 172-175.

53. Για τις σχέσεις ανάμεσα στην οικογένεια, την τιμή και την πολιτική, βλ., J.K. Campbell, *Honour, family and patronage*, Clarendon Press, Oxford, 1964.

54. Για τη σχέση ανάμεσα στον εκσυγχρονισμό των εκμεταλλεύσεων (δείκτης σχετικής προέχειας) τον εκπαιδευτικό τίτλο (δείκτης μεταστροφής συμβολικού κεφαλαίου), και την ενδοεπαγγελματική εκπροσώπηση, βλ. Δ. Ψυχογιός, «Κοινωνικά και επαγγελματικά χαρακτηριστικά», στο Π. Αθδελίδης, *Το αγροτικό συνεταιριστικό πρόβλημα της Χώρας*, ΕΚΚΕ, Αθήνα, 1981, σελ. 157-225. Βλ. κύρια πίνακες, σελ. 211-215.

55. Βλ., Chr. de Montlibert, *Introduction au raisonnement sociologique*, PUS, Strasbourg, 1990.

56. Ν. Μουζέλης, *Η νεο-ελληνική κοινωνία: Όψεις υπανάπτυξης*, Εξάντας, Αθήνα, 1978.

57. Π. Αθδελίδης, *Το αγροτικό συνεταιριστικό κίνημα στην Ελλάδα*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1986 (4η εκδ.).

58. Μ. Halbwachs, *Classes sociales et morphologie*, Ed. de Minuit, Paris, 1972. Βλ., σελ. 43.

59. Οι σχέσεις που χαρακτηρίζονται ως σχέσεις «πατρωνείας» ή «πελατείας», συνιστούν ένα αρκετά πολύπλοκο πρόβλημα. Σε κάθε όμως περίπτωση, δεν μπορούν να χαρακτηριστούν σαν τέτοιες οι σχέσεις που δημιουργούνται ανάμεσα στους πολιτικούς εκπροσώπους και τους κατοίκους του τοπικού κοινωνικού χώρου, όπως και να υποστηριχτεί η θέση της αυτονόμησης του πολιτικού ως προς την κοινωνική του βάση, από τη στιγμή που αγνοούνται, τόσο οι κοινωνικές υποδιαιρέσεις, όσο και οι σχέσεις κυριαρχίας που τις συνοδεύουν.

60. Για μία κριτική συνοπτική παρουσίαση των διαφόρων προσεγγίσεων του «κλιεντελισμού», βλ., Μ. Δρίτσα, «Πολιτική πελατεία: Γενική ανασκόπηση και εναλλακτικά στοιχεία», στο ΕΚΕ, 36-37/1979, σελ. 402-426.

61. Βλ. π.χ., Ν. Μουζέλης, *Η νεοελληνική...*, ό.π.

62. Βλ. Η. Vermeulen, «Conflict and peasant protest in a history of a Macedonian village (1900-1936)», στο ΕΚΕ, no spécial/1981, σελ. 93-103.

63. Κ. Τσουκαλάς, *Κοινωνική ανάπτυξη και Κράτος...*, ό.π., Βλ. ειδικά, σελ. 325-327.

64. Ο Κ. Τσουκαλάς επιχειρεί, εξάλλου, μια αυστηρή κριτική της έννοιας του «κλιεντελισμού». Βλ., στο ίδιο, σελ. 323-343.

65. Ο Η. Νικολακόπουλος, π.χ., εντοπίζει μια γεωγραφική διχοτομία της πολιτικής έκφρασης (ψήφος). Στο ζεύγος Νότος-Βορράς αντιστοιχεί το ζεύγος Δεξιά-Κεντροαριστερά. Αυτή η διχοτομία παρατηρείται μέχρι το 1952, ενώ, στη συνέχεια, αρχίζει μία περίοδος που χαρακτηρίζεται από την «εθνική ομοιογενοποίηση της ψήφου». Βλ., Η. Νικολακόπουλος, *Κόμματα και πολιτικές εκλογές στην Ελλάδα*, ΕΚΚΕ, Αθήνα, 1985. Βλ. ειδικά, σελ. 107-119.

66. Βλ. σχετικά, G. Burgel, Αθήνα..., ό.π., σελ. 139-142.

67. Οι μακροσκοπικές θεωρήσεις της δυναμικής κοινωνιολογίας αποτρέπουν επίσης την ερευνητική προσοχή από τις μικροκαταστάσεις που, συχνά, τοποθετούν τα άτομα σε ευρύτερους πολιτικούς σχηματισμούς. Έτσι οι σχέσεις, π.χ., ανάμεσα στη συγγένεια και την πολιτική μένουν έξω από το πεδίο της κοινωνιολογίας της αλλαγής. Από την άλλη, ενώ εξετάζονται από τη στατική κοινωνιολογία, αλλά κυρίως την κοινωνική ανθρωπολογία, παραμένουν ερμηνευτικά ανεκμετάλλευτες λόγω των ενύπαρκτων θεωρητικών περιορισμών. Για παράδειγμα, ο J.K. Campbell (Honour..., ό.π., βλ. ειδικά, σελ. 260-261) περιορίζεται να ερμηνεύσει τις στρατηγικές σύναψης σχέσεων πνευματικής συγγένειας (κουμπιές) με φορείς κυρίαρχων κοινωνικών θέσεων (δικηγόρους, πολιτικούς, ανώτερους δημοσίου υπαλλήλους), σαν τρόπους ένταξης της μικροκοινωνίας, ως τέτοιας, στην συνολική κοινωνία. Η στατική θεώρηση αποτρέπει την εξέταση, στα πλαίσια μίας

κοινωνίας που ο μετασχηματισμός της χαρακτηρίζεται από την αποδόμηση του τοπικού χώρου, τη σύσταση νέων κοινωνικών ιεραρχήσεων και επαγγελματικών ομαδοποιήσεων, των σχέσεων που υπάρχουν ανάμεσα στις δύο διαδοχικές μορφές κοινωνικής οργάνωσης. Αντίθετα, μία δυναμική θεώρηση των μικρο-καταστάσεων και μακρο-αλλαγών θα άφηνε να διαφανεί, ότι οι παραπάνω σχέσεις συνιστούν μια ιδιαίτερη δυναμική άρθρωση ταξικών συμφερόντων, παρά στατική έκφραση ανταλλαγών μεταξύ «πατρώνων-πελατών».

68. Ο M. Weber παρατηρεί ότι τα κόμματα δεν είναι απλοί επισκέπτες στο σπίτι της κεντρικής εξουσίας, αλλά μόνιμοι διαμένοντες σ' αυτό (βλ. H. Gerth, C.W. Mills (επιμ.) *From Max Weber*, Oxford Un. Press, New York, 1958, σελ. 193). Αγνοώντας βέβαια τη στοιχειώδη κοινωνιολογία του προσωπικού του συνόλου των πολιτικών κομμάτων, αλλά γνωρίζοντας τη διττή «εκουυ-χρονοστική» ιδεολογική προοπτική και τα κεντρικά της ερείσματα, θα ήταν μεθοδολογικό λάθος ο επιμερισμός της πρόστασης σύμφωνα με κριτήρια κομματικής ένταξης.

69. Στην Ελλάδα, η εκπαίδευση δημιούργησε μία δυναμική αντίθεση ανάμεσα στα κυρίαρχα στρώματα του τοπικού κοινωνικού χώρου (προέχεια και πρόσταση) και στα κυριαρχούμενα στρώματα του ίδιου χώρου. Ο μορφωμένος, μέσω της θετικής του σχέσης με την επίσημη γλώσσα, όντας το άνυσμα της εξάπλωσης της «ελληνο-κεντρικής» ιδεολογίας, είναι επίσης ο φορέας της ιδεολογικής πραγμάτωσης μίας κοινωνικο-πολιτισμικής ομοιογενεοποίησης στο εσωτερικό του εθνικού χώρου. Η διγλωσσία, που οχηματοποιείται από τους εκπαιδευτικούς μηχανισμούς, είναι κάθε άλλο παρά κοινωνικά ουδέτερη, αφού γίνεται ένα από τα μέσα νομιμοποίησης ενός ιδιαίτερου τρόπου αναπαραγωγής των κοινωνικών σχέσεων. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η διγλωσσία δεν είναι καθόλου ένας «φορμαλιστικός ανταγωνισμός», όπως υποστηρίζει ο N. Μουζέλης (βλ., *Νεοελληνική...*, ό.π., σελ. 303-330), δηλαδή ένας ανταγωνισμός που «τείνει να μετασχηματίζει ουσιαστικά προβλήματα σε υπερδομικές διαμάχες» (στο ίδιο, σελ. 306). Μέσω της γλώσσας, και ειδικότερα μέσω της δυναμικής αντίθεσης που αυτή η γλώσσα εγκαθιδρύει, πραγματοποιείται η ασφαλής παγίωση ενός υποκειμενικού αισθήματος ανωτερότητας, δηλαδή η νομιμοποίηση της (ανώτερης) θέσης ορισμένων φορέων του τοπικού κοινωνικού χώρου, όπως αυτή προκύπτει από τη μετάταξή τους. Εξάλλου, για να θυμηθούμε τον P. Bourdieu, «κυρίαρχος είναι αυτός που κατορθώνει να επιβάλλει τις αρχές της δικής του αντίληψης, να γίνεται αντιληπτός από τους άλλους όπως αυτοαντιλαμβάνεται, να ιδιοποιείται τη δική του αντικειμενικοποίηση υπάγοντας την αντικειμενική του αλήθεια στην υποκειμενική του πρόθεση». (βλ. P. Bourdieu, «Une classe objet», στο *ARSS 17-18/1977*, σελ. 2-5). Στην πραγματικότητα, όλα συμβαίνουν σαν η ιδιότητα του να ανήκει κάποιος στη γλωσσική ορθοδοξία να επικύρωνε την κοινωνική του θέση, όπως αυτή μεταλλάσσεται μέσα σε κάποιο υπό συνεχή μετασχηματισμό πλαίσιο.

70. Η διαπίστωση του P. Bourdieu, σύμφωνα με την οποία, «το εκπαιδευτικό σύστημα μετασχηματίζει τις κοινωνικές κατατάξεις σε σχολικές κατατάξεις» (βλ., *La distinction...*, ό.π., σελ. 451), ισχύει και για τον τοπικό κοινωνικό χώρο. Έτσι, ένας τόσο υποκειμενικός δείκτης των ενδοτοπικών κατα-

τάξεων όπως η συχνότητα που ο πατέρας φορά γραβάτα, όσο και ένας αντικειμενικός όπως το μέγεθος της τοπικής ενότητας από την οποία κατάγεται ο μαθητής και η απόσταση αυτής της ενότητας από την έδρα του Γυμνασίου, παίζουν προσδιοριστικό ρόλο στις σχολικές κατατάξεις, που στην ουσία παραμένουν μία προβολή των κοινωνικών κατατάξεων. Βλ. σχετικά, Θ. Μυλωνάς, *Η αναπαραγωγή των κοινωνικών τάξεων μέσα από τους σχολικούς μηχανισμούς*, Εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα, 1982.

71. Κάθε προσπάθεια μηχανιστικής εφαρμογής μοντέλων συνεπιφέρει ταυτόχρονα και πολλές θεωρητικές αντιφάσεις, που με τη σειρά τους, επιφέρουν πολλές ερμηνευτικές ασυμβατότητες. Έτσι, η θεώρηση του «μέσου» ως μέσο παραγωγής (βλ., Μ. Πετζεμίδου Τσουλουβή, *Κοινωνικές τάξεις*, όπ.π., σελ. 182-209), δεν περιορίζεται στο να δημιουργήσει μεθοδολογικά αδιέξοδα, αλλά, στην προσπάθεια υπέρβασης των μεθοδολογικών δυσκολιών, δημιουργούνται επιπλέον προβλήματα ερμηνευτικής συνάφειας.

